

юватися з Афіною, особливо в епоху військової могутності скіфської держави. Значну роль у поширенні культу цієї богині в Північному Причорномор'ї VI—IV ст. до н. е. відіграли також Афіни.

С. С. БЕССОНОВА

Изображения Афины по материалам Северного Причерноморья

Резюме

В статье дается обзор большинства известных в настоящее время в Северном Причерноморье находок с изображением Афины. Датируются они в пределах VI в. до н. э. по II в. н. э. Значительная группа их является местной продукцией.

Известную роль в распространении данного культа в Северном Причерноморье сыграли также Афины в период своего влияния в V—IV вв. до нашей эры.

Для Ольвии и Херсонеса есть данные об официальном характере культа Афины. На Боспоре имя этой богини полностью отсутствует в надписях, хотя именно здесь, а также на прилегающих территориях Прикубанья и Приднепровья, для которых Боспор был наиболее вероятным поставщиком предметов торевтики, сделана большая часть упомянутых находок. Возможно, распространению демократического культа Афины на Боспоре препятствовал олигархический и монархический строй последнего. Нет никаких письменных данных о почитании Афины скифами и другими местными племенами. Но древнее прошлое этого культа и его широкое распространение в античном мире и на его периферии позволяет предполагать, что и здесь проходили сходные процессы, в результате которых одно из женских божеств под влиянием античной культуры ассоциировалось с Афиной. Популярности этого божества могла способствовать тесная связь в мифологии с почитавшимся здесь Гераклом. Местным религиозным представлениям соответствовали, вероятно, древние черты образа Афины: воинственность и покровительство коневодству. Скорее всего, он был популярен лишь в среде военной аристократии.

Образ женского воинственного божества, иконографически воплотившийся в образе греческой Афины, не выходит из круга представлений, связанных со скифским божеством войны.

В. І. НЕПРИНА

Типологія кам'яного інвентаря культури ямково-гребінчастої кераміки на території УРСР

Наприкінці 1973 р. у Ленінграді вийшла з друку колективна праця, яка висвітлює комплекс проблем, пов'язаних з неолітичною добою лісової та лісостепової зон Європейської частини СРСР¹. Проте у цій книзі відомі в Лівобережній Україні пам'ятки з ямково-гребінчастою керамікою висвітлені недостатньо. Це зумовлено, насамперед, незначним обсягом публікаційного матеріалу, що характеризував би історичну долю первісного населення, що їх залишило. Вивченню цих пам'яток² присвячена наша попередня праця, але в ній не знайшов достатнього відображення виробничий інвентар, що за своїм обсягом та значенням для вирішення важливих історичних питань заслуговує на окремий розгляд. Тому в статті приділено увагу характеристичні знарядь, типових для пам'яток з ямково-гребінчастою керамікою на Україні, та визначенню близьких їм за інвентарем неолітичних культур Східної Європи.

Повна, всебічна характеристика матеріальної культури передбачає насамперед добре розроблену класифікацію і термінологію для виробничого та побутового інвентаря. Але такої класифікації для пам'яток України з ямково-гребінчастою керамікою ще немає. Дослідження обмежуються переліком основних типів знарядь. Це заважає зіставленню

¹ Этно-культурные общности лесной и лесостепной зоны Европейской части СССР.— МИА, № 172, Л., 1973.

² В. І. Неприна. Неоліт ямково-гребінчастої кераміки в північно-східній Україні.— Археологія, вип. 4. К., 1971, стор. 18—19.

матеріалів за публікаціями і знецінює останні, бо вони не дають повного уявлення про пам'ятки.

Певною мірою це стосується і матеріалів неоліту ямково-гребінчастої кераміки, які опубліковані звичайно без ґрунтовних типологічних та кількісних даних. При підготовці узагальнюючої праці про неоліт цього типу на Україні було запропоновано загальну типологію, розроблену нами з використанням класифікаційного досвіду інших дослідників³. Адже добре розроблена типологія інвентаря дає змогу з потрібною об'єктивністю характеризувати й порівнювати комплекси, виразно бачити в них найістотніші ознаки, які об'єднують пам'ятки в одну культуру або етнокультурну область. Спостереження за змінами типологічного складу особливо необхідне у зв'язку з проблемою походження неолітичних культур.

Тут подаємо типологію крем'яного та кварцитового інвентаря, розроблену нами на матеріалах великої колекції з поселення у с. Погорілівці в урочищі Вирчище, що має всі групи, типи та види знарядь, характерні для пам'яток з ямково-гребінчастою керамікою на території України. * В типологічному поділі ми виходили від найбільш загальних ознак до найбільш часткових, прагнучи зберегти разом з тим всі досягнення, здобуті у цій галузі радянськими археологами — дослідниками доби неоліту. В основі типології лежить чотирьохступенева схема, яку можна розширити у межах і загальних, і часткових ознак. Так, перший ступінь класифікації — це групи, в які об'єднуються вироби за своїм функціональним призначенням, встановленим довгим досвідом археологів (наприклад: скребки, ножі, різці, різьчики та ін.). Другий ступінь — тип знарядь — визначений на підставі використаної для його виготовлення заготовки (пластина, відщеп, нуклеус тощо). Третій і четвертий ступені — види та різновиди знарядь — виділяються за особливостями оформлення їх робочої частини. Приклад повного типологічного опису: група — скребок; тип — пластинчастий; вид — кінцевий; різновид — прямолезовий. Далі не будемо повторювати цих підрозділів, але вони будуть покладені в основу типологічного поділу.

Крем'яний інвентар. Для виготовлення знарядь на поселеннях неоліту ямково-гребінчастої кераміки використовувався кремій плитчастої та жовтової структури, відомий з родовищ на Сожі, Десні та Сіверському Дінці. В Подніпров'ї крем'яні родовища відсутні, що змушувало стародавнє населення використовувати кремій з галечників, а також із сіверсько-донецьких покладів. Останній одержували, можливо, шляхом міжплеменного обміну.

Техніку розколювання кременю характеризують, насамперед, нуклеуси для сколювання відщепів та пластин восьми типів.

1. Призматичні — нуклеуси з двома протилежними площадками, розташованими паралельно одна до одної або під кутом, із круговим або одностороннім сколюванням пластин (рис. 1, 4).

2. Пірамідальні — одноплощадкові нуклеуси з круговим сколюванням пластин; кінець протилежний площадці; має вигляд багатогранної піраміди (рис. 1, 6, 8—9).

³ В. И. Непряна. Неолит ямочно-гребенчатой керамики на Украине. Автореферат диссерт. на соиск. ученой ст. канд. историч. наук. Л., 1973; М. П. Грязнов. К методике определения типа рубящего орудия.—КСИИМК, вып. XVI. М.—Л., 1947, стор. 170—173; М. Е. Фосс. К методике определения каменных орудий.—КСИИМК, вып. XXV. М.—Л., 1949, стор. 14—21; И. В. Гаврилова. Типы наконечников стрел эпохи неолита и бронзы Костромского Поволжья.—ИМА, № 131. М., 1965, стор. 204—213; С. А. Семенов. Первобытная техника.—МИА, № 54. М., 1957; Производство и функции каменных орудий.—МИА, № 166. М.—Л., 1970; В. А. Городцов. Техника и типологическая классификация кремневых резцов Супоневской и Тимоновской палеолитических стоянок из раскопок 1928—1929 гг.—Труды Секции археологии РАНИОН, вып. X. М., 1930, та ін.

* Дяв. фонди Інституту археології АН УРСР.

3. Клиноподібні — одноплощадкові з круговим або одностороннім сколюванням пластин та з протилежним площадці кінцем у вигляді прямого, дугоподібного або асиметричного леза (рис. 1, 5, 7, 10—11).

4. Плоскі — одноплощадкові з одностороннім сколюванням пластин, а на протилежному боці — поперечним (щодо негативів пластин) сколюванням відщепів (рис. 1, 2).

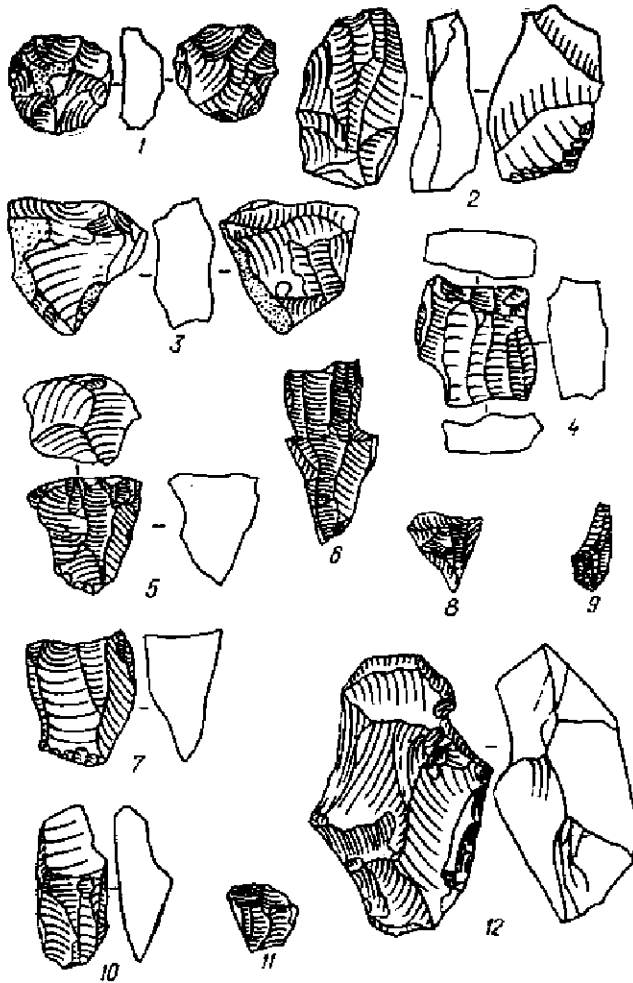

Рис. 1. Крем'яні нуклеуси (3/4 н. в.):

1—3, 6 — Погорідівка-Вирячце; 4, 10 — Погорідівка-Бігани;
5, 9, 11 — Новоднівка 1; 8 — Новоднівка 2; 7, 12 — Комсомольське.

5. Трикутні — нуклеуси, найчастіше виготовлені з плитчастого кременю. Від плитки відколювався шматок трикутної форми, а з обох боків її сколювались відщепи, причому відбивними площадками були всі сторони трикутника. Іноді такі нуклеуси виготовлялися з кременю жовтої структури (рис. 1, 3).

6. Дискподібні — нуклеуси округлої форми для сколювання відщепів з обох боків по всій окружності (рис. 1, 1) *.

7. Овальні — аналогічні за оформленням та призначенням дископодібним, відрізняються від останніх більшими розмірами та видовженими пропорціями (рис. 1, 12).

* Такі знаряддя В. П. Левенок називає дископодібними клинами.

8. Аморфні, або нуклеодібні уламки не мають спеціального оформлення, відзначаються сколюванням відщепів без певної системи.

Досить спрацьовані нуклеуси застосовувались для виготовлення знарядь праці: відбійників, різців, скребел, сокир.

Як заготовки використовувались різноманітні відщепи — тонкі мініатюрні, великі й масивні, різних обрисів пластини — добре сформова-

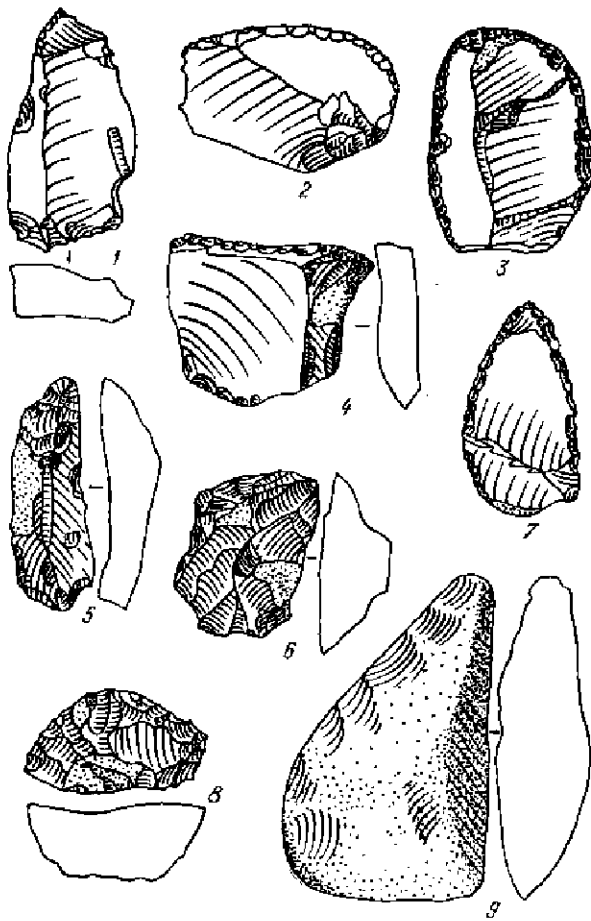

Рис. 2. Крем'яні та кам'яні знаряддя і заготовки знарядь (3/4 н. в.):

1, 2, 8 — Комсомольське; 3 — Ізюм; 4; 4—7, 9 — Погорілька-Вирчище.

ні призматичні та з недбало огранованими спинками, іноді мініатюрні пластинки завширшки не більше 0,8 см і завдовжки до 2,0 см.

Особливу увагу звернуто на тип заготовок, не відзначений у виробничому інвентарі інших неолітичних культур України, який ми назвали *обушковими пластинами й обушковими відщепами*. Це пластини, відбиті таким чином, що один бік був гострий і являв собою лезо, а другий, потовщений, правив за обушок, потрібний, щоб тримати знаряддя в руці (рис. 2, 2). Лезо буває підправлене ретушшю з одного чи з обох боків. Обушкові відщепи відзначаються тим, що основа їх масивна і довга, має однакову ширину з кінцем. Така основа є обушком, а гострий кінець, звичайно підправлений ретушшю, — лезом (рис. 3, б). Коли неможливо визначити тип заготовки, тип знаряддя вказується як двобічно оббитий або двобічно ретушований.

На поселеннях у великій кількості трапляються відходи виробництва — відщепи, луски, уламки, ребристі пластини, різцеві сколи і сколи площадок нуклеусів.

Дальшу обробку крем'яних заготовок, а також технічну озброєність населення неоліту ямково-гребінчастої кераміки характеризують наведені нижче групи і типи знарядь.

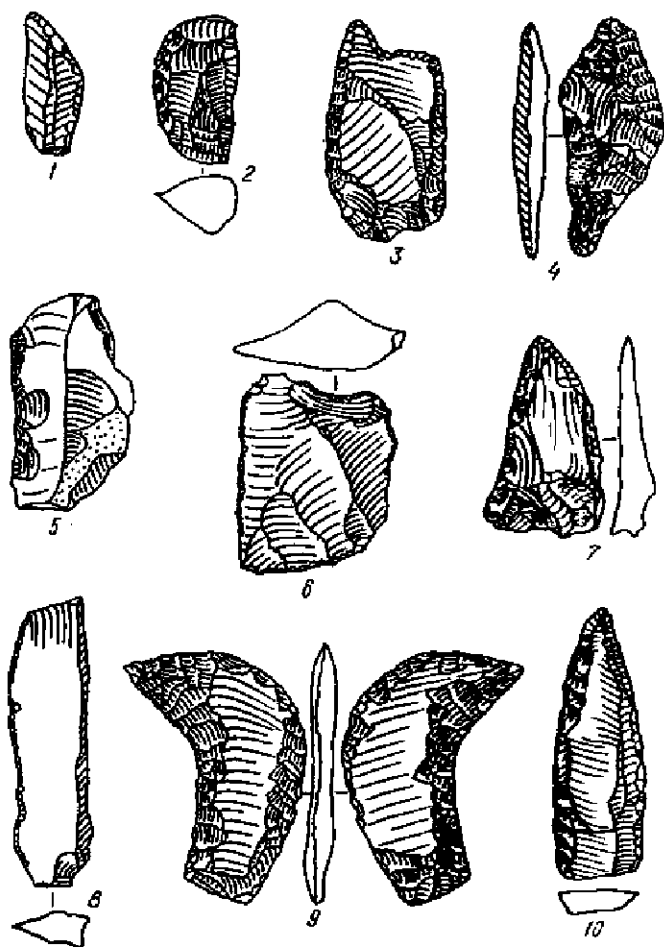

Рис. 3. Крем'яні ножі (3/4 н. в.):

1, 5 — Волинцеве; 2 — Ключі; 3—4, 7, 9 — Погорілля-Вирчине; 6, 8, 10 — Комсомольське.

Типологія крем'яних знарядь. Виділення їх груп на поселеннях з ямково-гребінчастою керамікою проведено за принципом функціонального призначення, для чого використано вже прийняті в літературі визначення широко розповсюджених виробів — скребків, ножів, різців, сокир та ін. Крім того, до уваги завжди брались сліди вживання знаряддя, коли вони добре помітні неозброєним оком (забитість, стертість лез, поліровка країв), що в деяких випадках показало застосування знарядь, однакових за оформленням, у різних функціях.

Група *скребків* звичайно становить переважну частину виробничого інвентаря кожної пам'ятки. Тут є пластинчасті й відщепові типи, що, в свою чергу, можуть бути поділені на сім видів:

1. Пластинчасті кінцеві з дугоподібним або прямим ретушованим краєм (рис. 4, 11). Ретуш іноді переходить на бічні краї пластини

(рис. 4, 15). Дуже рідко трапляються подвійні пластинчасті кінцеві скребки, тобто такі, що мають робоче лезо на основі та на кінці пластини.

2. Пластинчасті бічні. Робочим лезом на цих знаряддях є один або обидва оброблені крутою ретушшю боки (рис. 4, 16).

3. Відщепові кінцеві. Це знаряддя з коротких, нешироких, часто розширених на кінці відщепів, з дугоподібним, прямим або навскісним

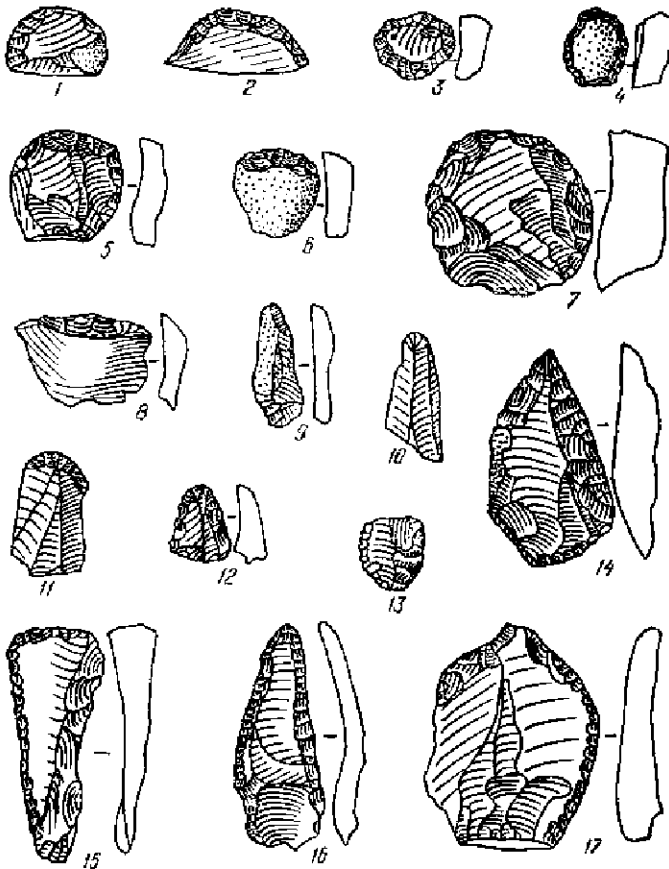

Рис. 4. Крем'яні скребачки (3/4 н. в.):

1, 3—4, 12—16 — Погорілівка-Варчище; 5 — Горбів; 6 — Ключі; 7 — Комсомольське; 8 — Новодонівка 1; 9 — Забологове; 10 — Таванський; 11 — Черкаський Бішків; 17 — Вовчанські Хутори.

робочим краєм; ретуш на кінці крута, іноді переходить на бічні краї (рис. 4, 6, 8, 17).

4. Відщепові напівкруглі — сегментоподібні, ретуші немає тільки на основі відщепу (рис. 4, 1—2, 5).

5. Відщепові округлі — невеликі знаряддя округлої або овальної форми з ретушшю по всій окружності (рис. 4, 3—4). Трапляються окремі екземпляри великих розмірів і з високим робочим краєм (рис. 4, 7).

6. Відщепові бічні, тобто з ретушшю на одному або на двох бічних краях (рис. 4, 13).

7. Відщепові, пластинчасті й нуклеоподібні скребки з вузькими лезами (рис. 4, 9—10, 12).

Щодо оформлення та призначення до скребків дуже подібні скребла, які відрізняються від перших великими розмірами і в деяких випадках особливостями форми. За типами заготовок серед них виділено пластинчасті, відщепові та нуклеоподібні.

Серед пластинчастих типів є овальні та з гострим кінцем знаряддя, виготовлені з широких, але не дуже довгих, пластин, погано огранованих, з крутою ретушшю по всіх краях. Саме ретуш надає знаряддям овальної або гостроконечної форми (рис. 2, 3, 7).

Відщепові скребла бувають овальні й підтрикутні, виготовлені з коротких і широких відщепів з крутою ретушшю на широкому кінці (рис. 2, 2).

Нуклеподібні скребла — це знаряддя з нуклеусів або нуклеподібних уламків, що використовуються після підретушовування будь-якого їх краю (рис. 2, 4).

Скобелі — знаряддя подібні функціонально до скребоків і скребел, але у них виімчає робоче лезо; залежно від використаної заготовки можуть бути пластинчасті, відщепові, нуклеподібні за своїм типом.

Струги (так звані знаряддя типу рабо). Виготовлені з масивних відщепів овальної або підтрикутної форми, ретуш висока, загострююча, леза прямі або дугоподібні (рис. 2, 6, 8).

Дуже різноманітна категорія ріжучих знарядь, серед яких виділено групи ножів, різаків, різчиків, серпів та різців.

Ножі. 1. Відщепові ретушовані — знаряддя з одно- або двобічною ретушшю на одному з країв заготовки.

2. Відщепові з гострим кінцем — виготовлені з великих відщепів видовжено-підтрикутної форми, ретушовані по двох краях, які сходяться під гострим кутом (рис. 3, 7).

3. Відщепові обушкові — ножі, зроблені на коротких, широких відщепах з масивною видовженою базою, яка править за обушок (щоб тримати рукою). Широкий і тонкий кінець відщепа загострений однобічною або двобічною ретушшю; іноді він використовувався як ніж без додаткового ретушування (рис. 3, 6).

4. Пластинчасті ретушовані — знаряддя з ножеподібних пластин більш-менш правильних обрисів із загострюючою ретушшю на одному або на двох краях (рис. 3, 5). Трапляються такі пластини без ретуші, використовувані для різання; по краях у них є залощеність від роботи.

5. Пластинчасті з гострим кінцем — ножі, в яких кінці пластин загострені ретушшю, що іноді переходить на бічні краї (рис. 3, 3, 10).

6. Пластинчасті з косим краєм — знаряддя, кінець яких притуплено навскісною ретушшю праворуч (упор для вказівного пальця). Лезо ножа — лівий край пластини без ретуші, звичайно залощений від роботи (рис. 3, 1).

7. Пластинчасті обушкові — виготовлені з обушкових пластин. Лезо може бути з одно- або двобічною загострюючою ретушшю по краю чи без неї (рис. 3, 8).

8. Двобічно оббиті обушкові масивні знаряддя, вся поверхня яких несе негативні великих плескатих сколів, лезо підправлене вторинною двобічною загострюючою ретушшю. Обушок оформлено затуплюючими сколами (рис. 3, 2).

9. Двобічно ретушовані асиметричні — ріжучі знаряддя, виготовлені за типом вістря списа: від останніх відрізняються асиметричною формою. Леза іноді затерті від роботи. Деякі мають черешок, що встромлявся в кістяну або дерев'яну колодку (рис. 3, 4).

Різак. Від ножів та двобічно обтесаних сокир їх відрізняє спосіб тримання в руці або в держаку, а також наявність стертих від роботи лез.

1. Відщепові траншевидні — різак, які виготовлялись з досить великих відщепів, близьких за формою до трапецій. База такого відщепа та його кінець притуплювались крутою ретушшю і були бічними краями знаряддя, а бічний широкий, прямий або опуклий край відщепа являє собою лезо різака. Вужчий кінець «трапеції» встромлявся у держак (рис. 5, 6).

2. Відщепові кінцеві — виготовлені як кінцеві скребки на відщепках, але різаки відзначаються загостреними дугоподібними або прямими лезами, стертими від роботи (рис. 5, 14).

3. Пластинчасті кінцеві — різаки, аналогічні скребкам цього виду, тільки з загостреним і стертим від роботи лезом.

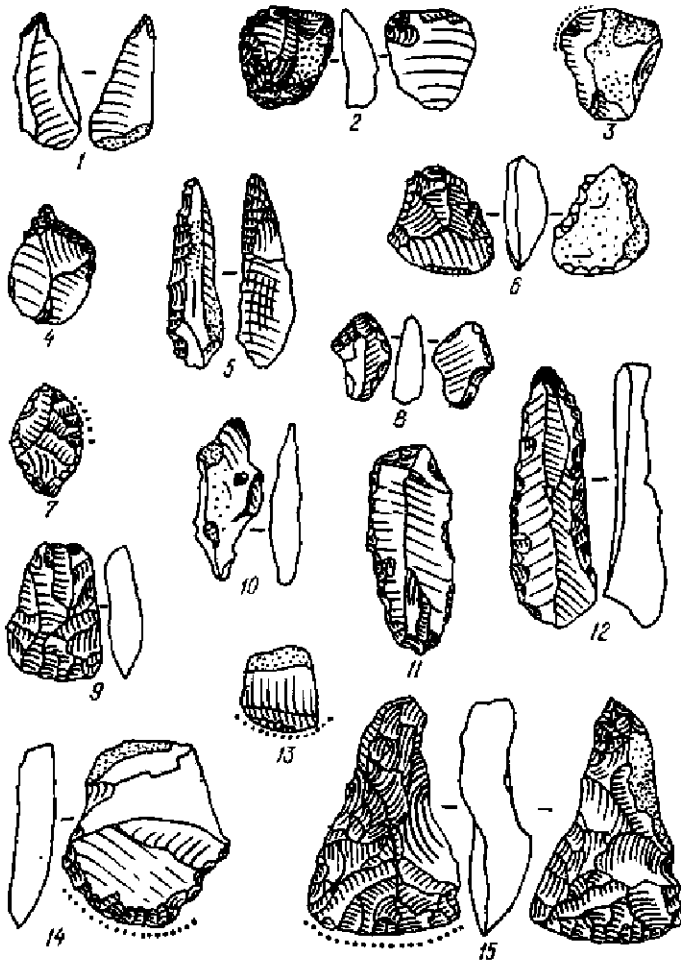

Рис. 5. Крем'яні різаки, різники, свердла, пресколка та відтискувачі (3/4 н. в.):

1—2, 4—7, 11, 14—15 — Погорілівка-Вирчице; 3, 9, 13 — Редичів — оз. Хативь; 8 — Кляси; 10 — Новодолівка 2; 12 — Рубіжне.

4. Пластинчастий бічний — одиничний вид різаків, зробленого з трапецієподібного уламка пластини, один з бічних країв якого є лезом різаків (рис. 5, 13).

5. Двобічно ретушовані підтрикутної та трапецієподібної форми — знаряддя, сформовані великою плоскою двобічною ретушшю. Леза їх прями: або дещо опуклі, сильно спрацьовані, майже повністю згладжені (рис. 5, 9, 15).

6. Двобічно ретушовані овальні — невеликі за розмірами, формою схожі на листоподібні вістря стріл, але характер спрацьованості лез такий, як і в різаків трикутної форми (рис. 5, 7).

Різники. За своїм призначенням ця група близька до різців, тобто вони також застосовувались для глибокого проникнення в оброблюваний матеріал (дерево, ріг, кістка), але відрізнялися оформленням ро-

бочої частини. Звичайно вона являє собою вузький округлий кінець відщепу, куточок пластини або нуклеподібного уламка, загострений кількома сколами. Робочі кінці знярядь, як правило, з слідами поліровки від роботи. Різчки бувають відщепові (рис. 5, 2—3), пластинчасті (рис. 5, 1) та двобічно ретушовані.

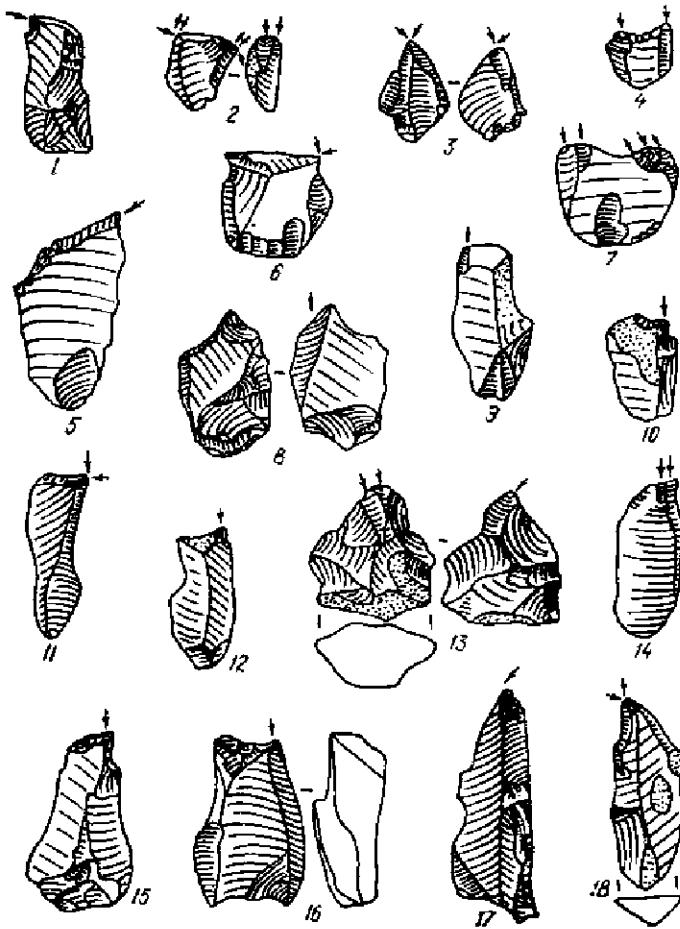

Рис. 6. Крем'яні різці (3/4 н. в.):

1—2, 4—7, 11, 14—15 — Погорідівка-Вирчине; 3, 14 — Новоодівка 1; 4 — Редичів — оз. Хатинь; 9, 12 — Лушники-Борок; 15 — Погорідівка-Есмань; 18 — Сосніця-Шебазівське городище.

Серпи. Одиничні зняряддя в пам'ятках з ямково-гребінчастою керамікою України. Виготовлені з гнутих перетушованих пластин, одні з країв яких залощені. Одне зняряддя сформоване на зігнутій пластині, оброблене двобічно крайовою загострюючою ретушшю (рис. 3, 9).

Різці. Дуже поширена й різноманітна група знярядь на пам'ятках України з ямково-гребінчастою керамікою.

1. Пластинчасті серединні — зняряддя з пластин, кінець яких оформлений двома або кількома сколами в різцеве лезо (рис. 6, 17—18).

2. Пластинчасті кутові — з різцевим лезом на куті зламаної пластини. Різновидністю є різці, лезо яких сформоване на куті пластини сколом навкіс її кінця (рис. 6, 5, 12).

3. Пластинчасті кутові з виїмками — оформлені одним або кількома сколами на куті пластини, кінець її відретушований у виїмку, іноді затуплений крутою ретушшю, прямо або навкіс (рис. 6, 10, 15).

4. Пластинчасті кутові плоскі знаряддя, в яких скол, що формує різцеву грань, нанесений з боку черевця пластини, немовби сплющуючи куточок її — жало різця (рис. 6, 9).

5. Пластинчасті дзьобоподібні — з вузьких, вигнутих у бік черевця пластин. кінець яких, підправлений одним або кількома високими сколами з боку спинки, був жальцем різця (рис. 6, 11).

6. Пластинчасті дзьобоподібні з бічними виїмками — знаряддя, зроблені з порівняно широких пластин, кінці яких збиті сколом паралельно площині ударного горбка, а по краях пластини, близько до її кінця, виїмки виділяють дзьобоподібне жало (рис. 6, 1). Техніка виготовлення цих знарядь пов'язується з технікою виготовлення різців доби палеоліту, так званого супоневського типу.

7. Відщепові серединні — невеликих розмірів різці з масивних відщепів жало оформлене двома або кількома сколами, що розходяться під кутом з однієї точки удару (рис. 6, 3).

8. Відщепові кутові — знаряддя, зроблені на відщепках підтрикутних або підчотирикутних обрисів і оформлені одним або двома сколами на їх куті (рис. 6, 2).

9. Відщепові кутові з виїмками — різці, подібні до попереднього типу, тільки на кінці відщепка або на одному з його країв, що прилягає до різцевого сколу, є відретушована виїмка (рис. 6, 8).

10. Відщепові дзьобоподібні знаряддя, оформлені, як і відщепові серединні, але характер скабкуватих різцевих сколів на куті відщепка, спрямованих по його кінцю та бічному краю, надає жальцю різця дзьобоподібного вигину (рис. 6, 6).

11. Відщепові плоскі — дуже близькі за оформленням до кутових, але на цих знаряддях різцеві сколи наносяться з боку черевця (рис. 6, 7).

12. Відщепові плоскі з виїмками — подібні до попереднього типу, тільки поруч з різцевим жалом є відретушована виїмка (рис. 6, 4).

13. Нуклеподібні серединні — знаряддя, виготовлені з нуклеподібних уламків вузьких та видовжених пропорцій, жальце яких оформлене за видом серединних різців.

14. Нуклеподібні кутові з виїмками — такі екземпляри зрідка трапляються серед знарядь. Для них використовувалися спрацьовані нуклеуси, з вузького кінця яких наносився різцевий скол, а поруч — відретушована виїмка (рис. 6, 16).

15. Нуклеподібні дзьобоподібні — одиничні знаряддя з нуклеподібних уламків кременю, жало яких оформлене кількома скабкуватими сколами.

16. Двобічно оббиті плоскі — одиничний тип знарядь, їх робоче лезо оформлене сколами, що сплющують його (рис. 6, 13).

Знаряддя деревообробки. В цій категорії об'єднані групи сокир, тесел, доліт, клинів — усі вони, в свою чергу, поділяються на типи й види. Часто за своїм оформленням сокири, тесла і долота не відрізняються між собою, але характер спрацьованості лез, а також переріз вказують на їх функцію.

Сокири. 1. Відщепові траншеподібні знаряддя, виготовлені так, як різаків траншеподібні (див. вище). Вони мають іноді пришліфовані леза, на яких є сліди забитості від роботи; обушки встромлялися в держак (рис. 7, 7).

2. Двобічно оббиті овальні — масивні видовжені знаряддя, оббиті з обох боків, леза забиті (рис. 7, 6).

3. Двобічно оббиті підтрикутні — оформленням подібні до різаків такої форми (див. вище), від останніх відрізняються забитими, а не згладженими лезами (рис. 7, 2).

4. Двобічно оббиті піки — вузькі рубальні знаряддя видовжено-овальної форми (рис. 5, 7). Зараховані до групи сокир за аналогією ви-

явленому на поселенні поблизу хутора Тетерівського знаряддю, що має виразні сліди застосування як сокири ⁴.

Долота. 1. Двобічно оббиті жолобкуваті — порівняно невеликих розмірів знаряддя, видовженіх прямокутних або овальних пропорцій. Лезу долота одним або двома-трьома сколами з одного боку надано

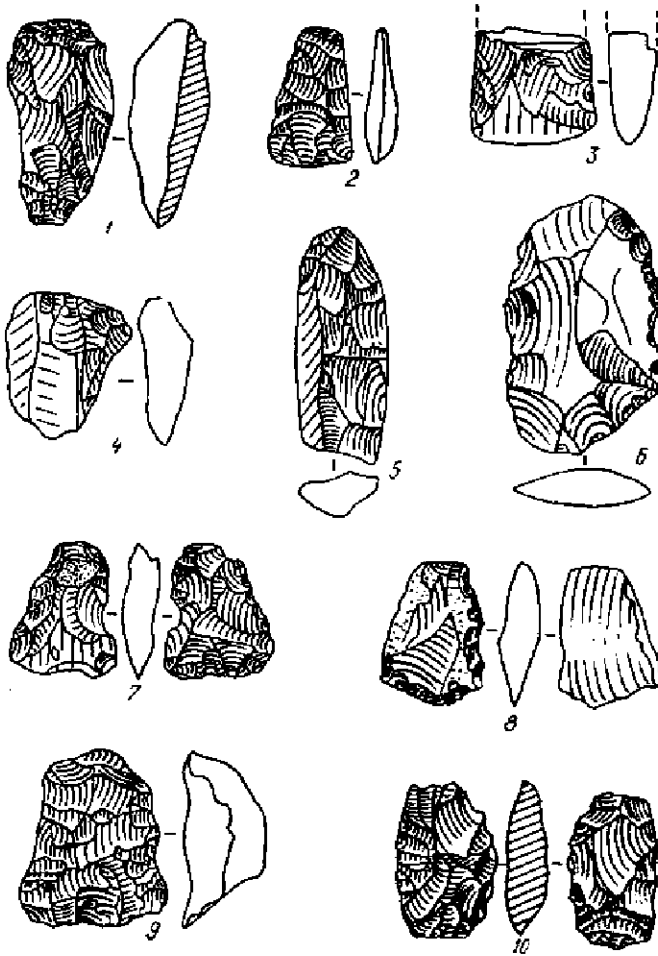

Рис. 7. Крем'яні деревообробні знаряддя (3/4 н. в.):

1, 7—8, 10 — Погорілівка-Вирчине; 2 — Мис Очківський; 3 — Скучковце-Линського; 4 — Погорілівка-Есмань; 5 — Соскида-Шебаликівське городище; 6 — Наддонецька стоянка; 9 — Комсомольське.

жолобкуватості. Іноді леза пришліфовані з боку горбатої спинки. Обушки забиті від роботи (рис. 7, 1, 3).

2. Відщепові траншеподібні — одиничні знаряддя з досить широким і масивним відщепом трапецієподібних обрисів, кінець і основа яких оббиті затуляючою ретушшю. Вузький край трапеції правив за обушок, протилежний йому край, однобічно підретушований, є лезом знаряддя (рис. 7, 8).

3. Двобічно оббиті невеликі масивні долота з прямими, обробленими додатково ретушшю лезами (рис. 7, 10).

4. Нуклеподібні з скошеними лезами — одиничне знаряддя. Для нього використано спрацьований клиноподібний нуклеус, кінець якого —

⁴ В. И. Неприня. Тетеревское поселение днепро-донецкой культуры. — СА, 1969, № 2, стор. 13, рис. 2, 13.

протилежний площадці, скошено. Площадка нуклеуса правила за обушок.

Тесла. Двобічно оббиті жолобкуваті — оформленням подібні до жолобкуватих доліт; відзначаються тим, що встромлялися в колінчастий держак, від чого їх обшукова частина звичайно заложена (рис. 7, 9).

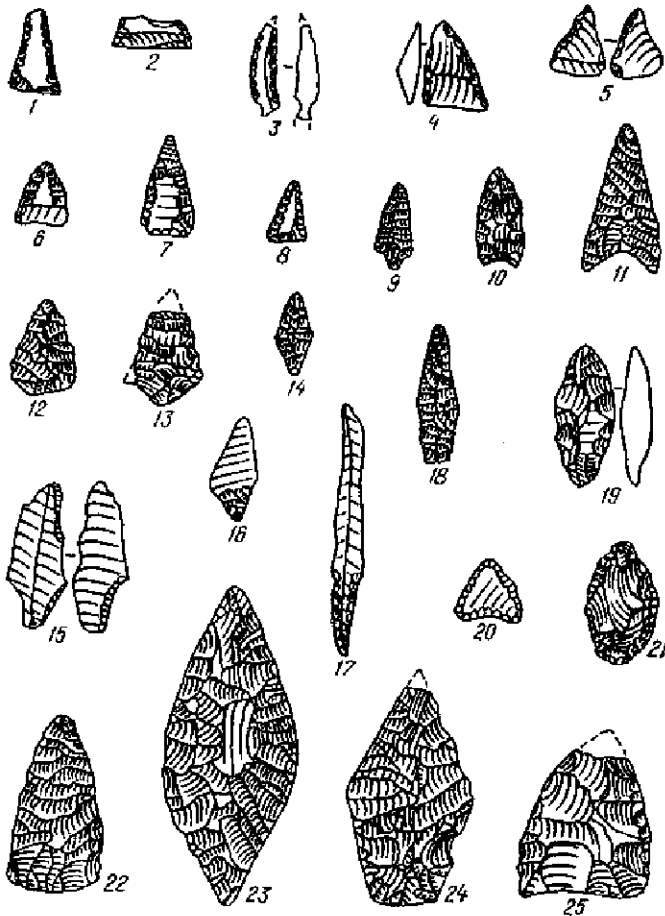

Рис. 8. Крем'яні мікроліти та вістря металених знарядь (3/4 н. в.):

1, 3, 6—7, 12—15, 18, 20—21, 23—24 — Погорілівка-Вирячце; 2 — Новодонівка 1; 4 — Клюси; 5 — Сосниця-Шебалинівське городище; 8 — Таранський; 9, 11 — Черкаський Бішків; 16 — Пирогівка; 17, 19 — Мис Очківський; 22 — Скуносове-Линського; 25 — Ізюм 4.

Клини. 1. Двобічно оббиті невеликі масивні знаряддя, леза їх звужені, обушки розширені, на лезах та обушках — сліди забитості.

2. Нуклеоподібні — спрацьовані клиноподібні нуклеуси, що використовувались як клини (рис. 7, 4).

Вістря металених знарядь становлять дуже поширену категорію **взробів** на поселеннях і відзначаються великою різноманітністю.

Вістря стріла. 1. Двобічно ретушовані, листоподібної форми (рис. 8, 21).

2. Відщепові та пластинчасті підтрикутної форми, з виїмками в основі невеликі вістря, звичайно підретушовані по краях знаряддя з обох боків (рис. 8, 10—11).

3. Двобічно ретушовані ромбоподібні (рис. 8, 14, 19). Різновидом є екземпляри витягнуто-ромбоподібні (рис. 8, 18).

4. Двобічно ретушовані трикутні (рис. 8, 6—8).

5. Відщепові серцеподібні — одинична форма вістер, виготовлених способом крайової двобічної зубчастої ретуші (рис. 8, 20).
6. Двобічно ретушовані трикутні з опуклою основою (рис. 8, 12—13).
7. Двобічно ретушовані трикутно-черешкові (рис. 6, 9).
8. Пластинчасті листоподібно-черешкові. За способом виготовлення це знаряддя пов'язується із свідерськими вістрями — ретушованими на кінці пластини та на черешку (рис. 8, 15—17).

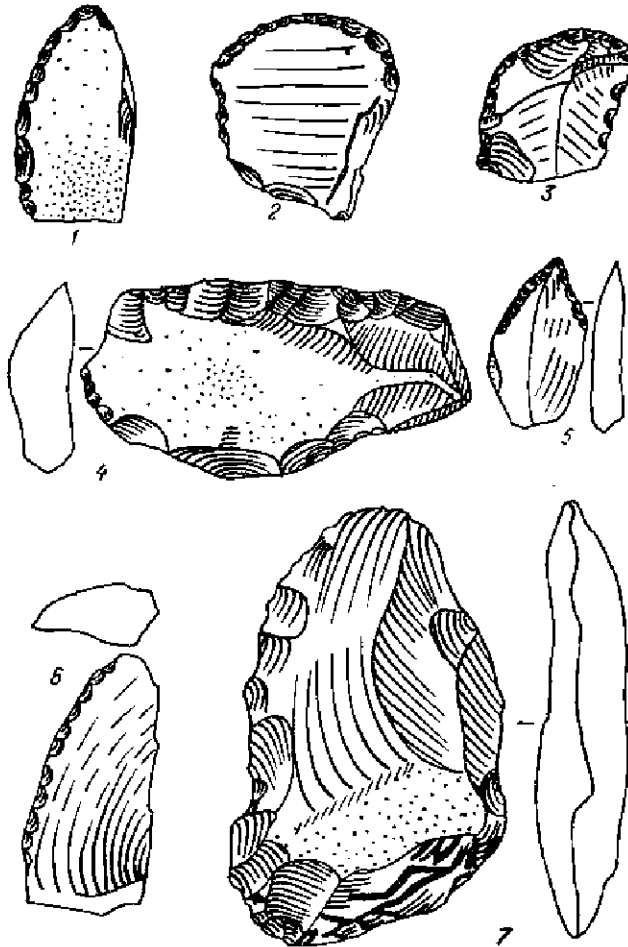

Рис. 9. Кварцитові знаряддя (3/4 н. в.):

1—5 — Погорілька-Вирчище; 6 — Скуносво-Ликського; 7 — Новоодіпка 2.

Вістря списів та дротиків. 1. Двобічно ретушовані листоподібні списи (рис. 8, 23).

2. Двобічно ретушовані ромбічні списи з прямою основою (рис. 8, 24).

3. Двобічно ретушовані трикутні списи (рис. 8, 25).

4. Двобічно ретушовані дротики з опуклою основою (рис. 8, 22).

Мікроліти. Вкладши до знарядь геометричних обрисів.

1. Трапеції пластинчасті високої форми, з крутою крайовою ретушю (рис. 8, 1).

2. Трапеції пластинчасті широкої форми — з широких уламків вузьких призматичних пластин (рис. 8, 2).

3. Трикутники відщепові й пластинчасті, з крутою крайовою ретушю по бічних сторонах (рис. 8, 4—5).

4. Вістря пластинчасті голчасті, з притупленим краєм, так званий

кудлаївський тип (рис. 8, 3), від останніх його відрізняє наявність двох різцевих сколів. Вони оформлюють черешок, щоб встромляти його в держак.

Проколки. Проколюючі знаряддя, пластинчасті й відщепові за типом, з ретушованими жальцями (рис. 5, 4).

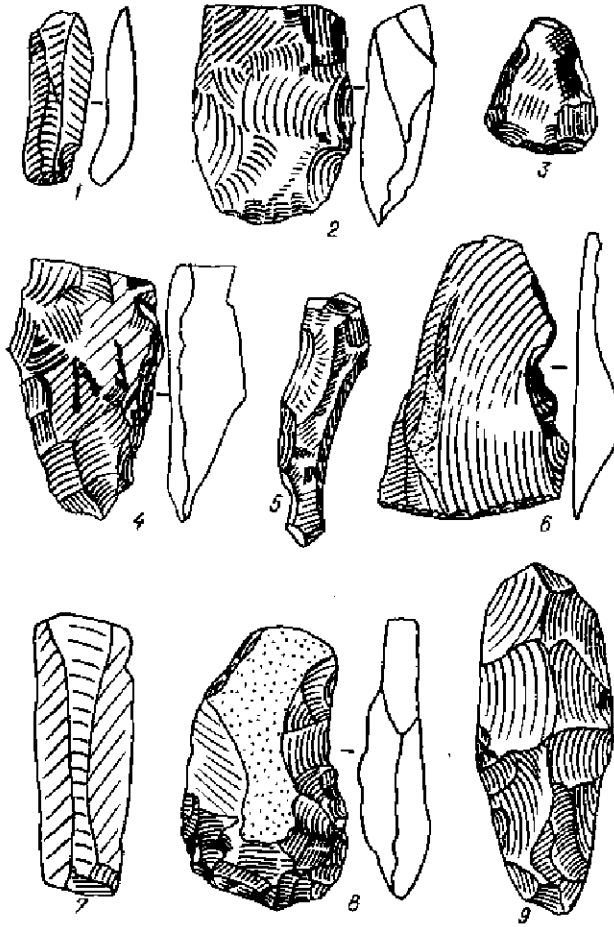

Рис. 10. Кварцитові знаряддя (3/4 н. в.):

1 — Заболотове; 2, 3 — Скуносове Мадий Груд; 3—4, 6 —Погорі-лівка-Вирчише; 7 — Волицьове; 8 — Скуносове-Линського; 9 — Мис Очківський.

Свердла. Вістря пластинчастих та відщепових типів, сформовані протилежачою ретушшю (рис. 5, 5).

Відтискувачі. Знаряддя для ретушування виробів, пластинчасті, відщепові, нуклеподібні й двобічно обтесані, із залощеними робочими частинами (рис. 5, 8, 10—12).

Відбивачі. Знаряддя для первинного оббивання кременю та оформлення знарядь. Як відбивачі застосовувались валунні гальки, спрацьовані нуклеуси, масивні відщепи і пластини — всі вони мають зірчасту забитість на робочих поверхнях.

Кварцитовий інвентар. Для виготовлення знарядь праці широко використовувався кварцит. У цілому цей інвентар включає ті самі групи знарядь, що і крем'яний, але за їх видами кварцитовий значно бідніший. До нього належать відбивачі, товкачі, зернотерка, шліфувальні плити, скребла (рис. 9, 1—3); обушкові (рис. 9, 4, 6) та з гострими кінцями ножі (рис. 9, 5), відтискувачі (рис. 10, 5); двобічно оббиті сокири —

овальні (рис. 9, 7; рис. 10, 8), підпрямокутні (рис. 10, 2) та підтрикутні (рис. 10, 3) і відщепові травшеподібні (рис. 10, 6); двобічно оббиті жолобкуваті тесла і долота (рис. 10, 4), піки (рис. 10, 9). Трапляються великі, добре сформовані пластини (рис. 10, 1, 7).

Кварцитові знаряддя відзначаються більшими розмірами, масивністю порівняно з крем'яними виробами. Іноді трапляються виготовлені з великих підпрямокутних шматків кварциту сокири, які мають леца, підправлені великими двобічними сколами. Таких сокир з кременю не знайдено. Тільки з кварциту виготовлялися шліфувальні плити, товкачі-терки, грузила і зернотерки.

Шліфувальні плити—великі, плоскі шматки кварциту, овальної або прямокутної форми, з шліфувальними жолобами на поверхні.

Товкачі-терки — кварцитові валуни овальної форми або у вигляді зрізаних конусів із слідами заглаженості на кінцях.

Грузила — шматки кварциту, що мають перехват для прив'язування їх до рибальської сітки.

Зернотерки — плити кварциту з горбкуватою поверхнею, заглаженою як на типових зернотерках.

Підсумовуючи дані про виробничий інвентар, властивий пам'яткам з ямково-гребінчастою керамікою на території України, слід підкреслити, що його особливістю є сполучення мікро- і макролітичних способів обробки кременю та макролітичних — обробки кварциту. Така риса пояснюється перебуванням цих племен у зоні лісостепу — зоні контакту між населенням степу і лісів. У цілому цей виробничий комплекс можна поставити в коло неолітичних культур Верхнього та Середнього Подніпров'я, Литви, Верхнього Поволжя, Верхньої Оки, Верхнього та Середнього Дону і деякою мірою Південного Приуралля⁵.

в. и. непrika

Типология каменного инвентаря культуры ямочно-гребенчатой керамики на территории УССР

Резюме

Для подної характеристики производственного инвентаря памятников с ямочно-гребенчатой керамикой Украины в статье предложена типология, разработанная автором с учетом классификационного опыта других исследователей (В. А. Городцов, М. Е. Фосс, М. П. Грязнов, С. А. Семенов, Н. В. Гаврилова).

Изделия, характеризующие технику расщепления кремня, систематизированы по группам, исходя из их функционального назначения (зубцы, заготовки, отходы производства). В группах по форме выделяются типы изделий, среди типов — виды и разновидности. Орудия труда классифицированы по принципу их функционального назначения (скребки, ножи, резцы и т. д.), внутри каждой из групп они поделены на типы в зависимости от использованной для них заготовки (пластинчатые, отщеповые, нуклеидные и неопределенные, если характер заготовки не установлен). Виды орудий внутри типов выделяются по признаку оформления рабочей части, разновидности — по еще большим особенностям этой части.

Такое типологическое описание производственного инвентаря, присущего неолиту ямочно-гребенчатой керамики территории Украины, приводит к выводу о том, что его особенностью является сочетание микро- и макролитических приемов в обработке камня со спорадическим употреблением техники пришлифовки. В целом пологий производственный комплекс можно поставить в круг неолитических культур Верхнего и Среднего Поднепровья, Литвы, Верхнего Поволжья и Верхней Оки, с одной стороны, а, с другой, — Верхнего и Среднего Дона и даже в некоторой степени Южного Приуралья.

⁵ И. М. Тюрина. Неолит Верхнего Поднепровья.—СА, 1970, № 3, стор. 40—152; Д. Я. Телегин. Днепро-донецкая культура. К., 1968; Р. К. Яблонский-Риманген, Стоянка IV—I тыс. до н. э. в Жамейи-Казюкай.—Труды АН Литовской ССР, А, 1/14, 1963; О. Н. Бадер. Неолитические поселения Петровских озер.—МИА, № 13, М., 1950; Л. Я. Крижевская. Неолитические мастерские Верхнего Поволжья.—МИА, № 13, М., 1960; А. Я. Брюсов. Очерки по истории племен Европейской части СССР в неолитическую эпоху. М., 1952; В. П. Левенко. Памятники днепро-донецкой культуры в лесостепной полосе РСФСР.—КСИА, вып. 125. М., 1971, стор. 108—114; Л. Я. Крижевская. Неолит Южного Урала. Л., 1968, та ін.